

DE TILBAGEVENDTE

Kategorisering, tvetydighed og reintegration af tidligere oprørere i det nordlige Uganda

METTE LIND KUSK

Folk ved, at de fleste oprørere blev bortført og tvunget til at udføre vold, og det undskylder deres opførsel. De er blevet accepteret i lokalsamfundet igen [...] Hvis en tilbagevendt oprører skændes med en eller anden, så forklarer folk ofte hans opførsel med det faktum, at han har været i bushen [hvor oprørshæren havde deres baser], og at de har bragt mange onde ånder¹ med sig hjem på grund af al den død, de har oplevet. På den måde bliver de tilbagevendte ofte mindet om deres fortid, og det kan de fleste ikke lide (interview 07.05.2012²).

Citatet stammer fra David,³ manden i den familie, som jeg boede hos under mit feltarbejde i det nordlige Uganda. Området har været centrum for en langtrukket, blodig krig, der opstod i kølvandet på den nuværende præsident Musevenis militære magtovertagelse i 1986 (Finnström 2010:135). I det nordlige Uganda oplevede mange, at Musevenis nye regering øgede marginaliseringen af folk i de nordlige distrikter, hvilket medførte frustrationer og affødte adskillige oprørsgrupper (Finnström 2008). Den mest vedholdende har været The Lord's Resistance Army (LRA), der i krigens tidlige år nød nogen støtte lokalt. LRA's kamp mod den siddende regering blev efter 1991 i udtalt grad også rettet mod civile i nord grundet beskyldninger om, at de samarbejdede med regeringen (Ward 2001: 200-01). Folks forhold til LRA har siden været mere ambivalent; mange vil gerne støtte kampen mod regeringen, men det er svært, når LRA slår „sine egne“ ihjel (Finnström 2008:26), bortfører børn og tvinger dem ind i oprørskampen (OHCHR 2011). Det sidste faktum har ført til en yderligere ambivalens i folks syn på LRA – fordi mange af oprørerne er blevet tvunget ind i oprørshæren, er ansvaret for deres voldelige handlinger svært at placere. Hvordan kan man vide, om et voldeligt overgreb er udført med vilje eller under tvang?

Krigen har siden 1986 budt på bølger af brutal vold, våbenhviler og smertelige, uforudsigelige brud på disse, indtil der i 2006 blev underskrevet en delvis fredsaftale mellem regeringshæren og LRA (Anyeko et al. 2011; Atkinson 2010:284).

Siden har der ikke været væbnede kampe i området. Igennem størstedelen af krigen har David fungeret som lokal leder, hvor hans funktion blandt andet har været at byde de tilbagevendte⁴ velkommen hjem med alle de udfordringer og paradokser, det indebærer: „I arbejdet som lokal leder er jeg blevet set som en direkte repræsentant for regeringen, og derfor har jeg været et oplagt mål for oprørerne.“ David har derfor skulle byde tilbagevendte velkommen hjem, der tidligere har set ham som en fjende og forsøgt at komme ham til livs. Nogle af mine andre informanter har børn, der i længere tid har været i oprørshæren, og som de nu skal have en hverdag til at fungere sammen med.

Denne artikel er baseret på fire måneders etnografisk feltarbejde i en landsby i det nordlige Uganda i foråret 2012, hvor jeg gennem samtaler, interviews, deltagelse og observationer i hverdagen har fået indblik i, hvordan tilbagevendte oprørere kategoriseres og håndteres i lokalsamfundet. Som Davids udsagn understreger, opfattes mange tilbagevendte med en vis ambivalens. På den ene side ses de som ofre, der ufrivilligt er blevet bortført og tvunget til at udøve vold. Samtidig er de voldsmænd, der er påvirket af de overskridelser af grundlæggende normer, som de tvunget eller frivilligt har udført.

Krig og overskridelser

„I krig og kærlighed gælder alle kneb.“ Sådan lyder et velkendt ordsprog, som antyder, at det i visse situationer er socialt acceptabelt at overskride grænser, der under normale omstændigheder gør sig gældende for social interaktion. I en krigstilstand forekommer overskridelser, der uden for krigens kontekst ville blive mødt med sociale og juridiske sanktioner og få alvorlige konsekvenser for den, der begår overtrædelserne. Overskridelsen af sociale grænser fornægter eller ødelægger ikke grænsen, men er ifølge den franske tænker George Bataille det, der fuldender og bekræfter en grænse eller et tabu (Bataille 1986:63). Uden det universelle tabu mod vold ville krig være utænkkelig (op.cit.42, 63-65). Krig overskrider tabuet mod vold og bekræfter ifølge Bataille samtidig dette tabu ved at udfolde sig i en organiseret form frem for at udmunde i en dyrisk tilstand uden bevidsthed om tabuer eller grænser. Tabuet forbliver på den måde stabilt (ibid.). Ofte er overskridelsen tilladt, foreskrevet og underlagt visse regler. Forbuddet mod at dræbe kan lejlighedsvis ophæves af tilsyneladende rationelle årsager, som det eksempelvis sker under en krigstilstand, imens overskridelser uden afsæt i veldefinerede grænser er sjældne (op.cit.71-88). Hvis det indledende ordsprog skal passe til denne forståelse, burde det modificeres til at lyde: „I krig og kærlighed gælder *visse, klart definerede* kneb.“ For Bataille er overskridelser intentionelle (Hegarty 2000:109). De, der engagerer sig i krig, har et formål og

en intention med at gøre det (Bataille 1986:64). Men jeg vil argumentere for, at ikke alle overgreb i krigstilstande er organiserede, intentionelle og udført inden for gældende normer, hvilket gør en forskel, når overskridelsernes betydning efterfølgende evalueres. Om man har modtaget eller udstedt ordrer, kan her have en afgørende betydning.

Under krigen i det nordlige Uganda blev børn og unge bortført og tvunget til at udføre overgreb mod egne familier. En sådan strategi bryder både med lokale og internationale normer for krigsførelse, og jeg vil derfor betegne overskridelserne som „ekstraordinære“. At strategien ikke kun bryder med internationalt vedtagne normer for krigsførelse, blandt andet manifesteret i Genèvekonventionen fra 1949 (Hartjen & Priyadarsini 2012:100), er tydeligt i måden, folk i det nordlige Uganda omtaler krigen på. Krigen udgjorde en overskridelse ud over det sædvanlige. FN's Menneskerettighedskommission har lavet en dybdegående undersøgelse af folks opfattelser af de overgreb, som de blev udsat for under krigen i det nordlige Uganda, og bortførelser af børn og tvungen deltagelse i krigen er overskridelser, der, blandt mange andre, lokalt regnes som ureglementerede og amoralske (OHCHR 2011:38, 43-45). Blot fordi fænomenet er velkendt i regionen (Hartjen & Priyadarsini 2012:103) og derfor kan siges at være normalt i kvantitativ forstand, er det ikke en lokalt accepteret måde at overskride tabuet mod vold på.

I kølvandet på krigen rejser der sig komplekse spørgsmål om, hvordan de mange overskridelser skal håndteres: Hvordan kategoriseres og håndteres de tilbagevendte i lokalsamfundet? Hvilken betydning har det, at en del af overskridelserne blev udført under tvang, hvor den individuelle aktør handlede ufrivilligt? Og hvilken indflydelse har nødhjælpsorganisationernes italesættelse af de tilbagevendte på lokalsamfundets forståelse?

Det er dele af denne omfangsrige problematik, jeg her søger at udforske med fokus på hverdagskonteksten i det nordlige Uganda, hvor konkrete mennesker står over for aktuelle udfordringer. Hverdagskonteksten eller lokale skal ikke forstås som et niveau isoleret fra politiske, juridiske eller globale strømninger, men som en synsvinkel fra en konkret lokalitet, hvorfra verden bliver opfattet (Shaw & Waldorf 2010:6). Jeg vil igennem artiklen udforske samspillet mellem overskridelser på to forskellige niveauer. Udgangspunktet er de ekstraordinære overskridelser af normer, som mange af de tilbagevendte blev involveret i under krigen. Tvungen, der var et element i en del af overskridelserne, bevirker, at de tilbagevendte ikke uden videre kan placeres i en kategori som enten ofre eller gerningsmænd. Således kæder jeg overskridelsen af normer under krigen sammen med en mere abstrakt overskridelse af gængse kategorier, som påvirker måden, hvorpå de tilbagevendte håndteres i lokalsamfundet.

Intime fjender

Under krigen var der folk, der frivilligt sluttede sig til oprørshæren, andre samarbejdede i nogen grad med oprørerne uden at udøve vold, nogle blev som nævnt tvunget til at deltage i LRA's kamp, og andre igen støttede skiftevis oprørerne og regeringshæren af forskellige årsager (Baines 2010:412). Antallet af mennesker, der hverken var højtrangerende organisatorer eller passive ofre, er derfor stort (ibid.). Det er denne gruppe af de tilbagevendte, der befinder sig i en gråzone imellem at være ofre og gerningsmænd og således falder uden for gængse kategorier, som jeg finder det interessant at se nærmere på. Deres uklare rolle skaber udfordringer i kølvandet på konflikts afslutning, hvor lokalsamfund står over for at skulle reintegrere de tilbagevendte.

I situationer præget af konflikt og vold dannes der ofte et billede af „de andre“ som et ansigtsløst kollektiv, der umenneskeliggøres. Veena Das (2007) beskriver eksempelvis, hvordan der i Indien opstod rygter blandt hinduer efter attentatet på statsminister Indira Gandhi, som skabte et billede af sikker generelt som værende voldelige, utroværdige og umenneskelige (op.cit.132-34). I det nordlige Uganda er situationen anderledes. Her er „de andre“ konkrete mennesker og ansigter i form af familiemedlemmer og naboer. Mennesker, som man kender og tidligere betragtede som en del af sit nærmeste netværk, er nu svære at stole på. Hverdagen er præget af, hvad Kimberly Theidon har kaldt „intime fjender“ (2006). Derfor er fremmedgørelsen af „de andre“ mere ambivalent. Folk kan ikke lægge afstand til dem, de frygter, hvilket mennesker ofte har en tendens til at gøre (Svendsen 2008:98). „De andre“ er på en gang det nære netværk i hverdagen, de er konkrete mennesker, som folk bliver nødt til at forholde sig til og interagere med, samtidig med at de udgør en mulig fare.

I spørgsmålet om, hvordan man forholder sig til de mennesker, der efter konflikten både opfattes som ofre for oprørshærens vold og samtidig ses som gerningsmænd med død og ødelæggelse på samvittigheden, er tvetydighed et relevant begreb. Mary Douglas har med sit klassiske værk *Purity and Danger* (2004) beskrevet, hvordan tvetydighed og overskridelsen af gængse kategorier opfattes som forurenende for den sociale orden og forbindes med fare. Med afsæt i denne idé undersøger jeg, hvordan folk i det nordlige Uganda forholder sig til den tvetydighed, som følger med størstedelen af de tilbagevendtes bevægelse fra oprørshæren til hjemstavn. Som jeg vil vise, problematiserer tvetydigheden anvendelsen af traditionelle retsmekanismer, som af nogle er blevet set som en helt særlig ressource i det nordlige Ugandas overgang fra krig til fred.

I relation til lokalsamfundets forståelse og håndtering af de tilbagevendte er et blik på den massive tilstedeværelse af hjælpeorganisationer i det nordlige Uganda relevant. Organisationerne er gennem deres aktiviteter med til at manifestere

„de tilbagevendte“ som en ny kategori. Med Ian Hackings begreb „dynamisk nominalisme“ (1999) udforsker jeg, hvordan organisationerne med den nye kategori influerer praksisser, påvirker folks opfattelse af krigens hændelser og søger at muliggøre, at de tilbagevendte kan blive moralske deltagere i lokalsamfundet på lige fod med alle andre. Organisationerne forsøger at skabe mulighed for reintegration ved at italesætte de tilbagevendte som ofre, hvis handlinger folk bør tilgive og forstå på baggrund af den kontekst, de er blevet udført i. Jeg diskuterer nogle af konsekvenserne ved en sådan kategorisering, der frem for at rumme de tilbagevendtes forskellige baggrunde for at have deltaget i oprørshæren, sætter dem i bås som hjælpeløse ofre. Med tilblivelsen af kategorien „de tilbagevendte“ vil jeg argumentere for, at tidligere grænser udvides i forhold til, hvordan tabuet mod vold kan overskrides, uden at aktørerne holdes ansvarlige på normal vis. Den nye kategori har dog sociale konsekvenser og medfører også nye tabuer, hvor det at have taget et valg om at deltage i oprørshæren eksempelvis ikke italesættes som en mulighed.

Faren ved tvetydighed

Mary Douglas (2004) undersøger i *Purity and Danger* menneskers behov for at klassificere og fokuserer også på betydningen af det, der falder imellem gængse kategorier. Hendes overordnede pointe er, at kategorier ikke er objektive, universelle men derimod menneskeskabte størrelser. Det at kategorisere er imidlertid universelt og basalt for menneskers organisering, hvilket har som konsekvens, at det, der falder imellem fællesskabets kategorier og er tvetydigt, opfattes som truende og tabuiseres (op.cit.xvii). Kategorier og de medfølgende tabuer giver os sikkerhed og reducerer social og intellektuel uorden. Når noget falder imellem et fællesskabs gængse kategorier, bliver dets tvetydighed opfattet som truende i forhold til den moralske orden, som en forurenende anomali (op.cit.xi, 5).

Douglas' pointer kan bruges til at forstå de udfordringer, som lokalsamfund i det nordlige Uganda lige nu står over for i reintegrationen af de tilbagevendte. I mine samtaler med folk i landsbyen tegnede der sig hurtigt et billede af de tilbagevendte som en særlig gruppe, som man skulle forholde sig til med en vis forsigtighed. For eksempel rådede folk mig til ikke at tale med nogle af de tilbagevendte om deres oplevelse af processen omkring at vende tilbage. „Deres humør ændrer sig sådan her,“ betroede min feltassistent mig og understregede seriositeten med et fingerknips og et alvorligt blik. Skellet mellem de tilbagevendte og den øvrige lokalbefolkning er måske ikke så skarpt, som jeg her får det til at lyde. Mange af mine informanter havde selv oplevet at blive bortført af oprørerne i kortere tid, og mange havde på forskellig vis støttet den ene eller den anden part

under krigen. Mine informanter skelnede dog mellem folk, der kun kortvarigt havde haft berøring med oprørshæren, og folk, der gennem længere tid havde opholdt sig i oprørshæren. Det empiriske grundlag for denne artikel udgøres således af samtaler og interviews med informanter, der ikke kategoriserede sig selv som tilbagevendte, men indviede mig i deres syn på denne gruppe.

Mange understregede de tilbagevendtes ufrivillighed i udførelsen af vold. Ofte blev de beskrevet i vendinger som „børn af lokalsamfundet“ og „vores eget blod“, når folk forklarede, hvorfor det gav mening at byde de tilbagevendte velkommen hjem og igen dele en hverdag sammen. Simon, en ung mand, der både har studeret teologi, underviser i kirken og dyrker ris og andre afgrøder, fortalte mig om en episode, der fandt sted i hans eget hjem. Vi sad og snakkede i hans firkantede murstenshus med bliktag, som skilte sig ud fra de typiske runde, stråttækte lerhytter, som de fleste i området boede i. Stuen var indrettet med en sofa og to lænestole, og på sofabordet lå der en nydelig, kridhvid dug, der dannede en skarp kontrast til de røde, støvede veje uden for huset. Indretningen afspejlede, at Simon har klaret sig godt efter krigens afslutning. Han fortalte om en dag, hvor han havde besøg, og hans svoger tilfældigt kom forbi. Svogeren genkendte med det samme den anden besøgende som en oprører, der havde været voldelig imod ham. Pludselig blev følelserne svære at styre. Svogeren havde et hævnerrigt hjerte, som Simon formulerer det. Simon forklarede, hvordan det lykkedes ham at overbevise sin svoger om, at han skulle tilgive den tilbagevendte i stedet for at søge hævn:

Jeg sagde til ham, at et menneske er et menneske. Han [den tilbagevendte] var jo tvunget til at gøre de ting. Det var ikke hans intention at straffe eller banke folk, han blev tvunget til det af lederne. Så vi skal tilgive. Han var bare en ung mand, han vidste ingenting, hans intention var ikke at slå nogen ihjel, det kom ovenfra, det var en ordre (interview 03.05.2012).

Det er udfordringen nu: uventede møder mellem folk, der har udøvet vold imod hinanden under konflikten, forklarede han. Det lykkedes Simon at få svogeren til at falde til ro, og så vidt Simon ved, har han lagt episoden bag sig frem for at søge hævn. Som fortællingen viser, bruges de tilbagevendtes uskyldighed og ufrivillighed som argument for at tilgive frem for at holde dem ansvarlige på samme vis, som man normalt ville, og der er en stor forståelse for de anormale omstændigheder, der bevirkede, at de tilbagevendte udøvede vold. Det ændrer imidlertid ikke på det faktum, at mange overgreb er blevet begået, og at følelsesladede reaktioner blusser op ved mindet om dem. Både fordi folk har lidt store tab, og fordi det i situationer som den beskrevne er umuligt at vide, om volden faktisk blev udført under tvang eller ej.

En ældre mand, Samuel, der har seks børn, som alle har været i oprørshæren i kortere eller længere tid, fortalte om usikkerheden i forhold til sine egne, tilbagevendte børn: „En af mine sønner var hos oprørerne i syv år. Nu er han tilbage her. Han har en kone, men jeg kan ikke stole på ham. Hvis han bliver irriteret, siger han, at han vil slå mig ihjel, og derfor frygter jeg ham“ (interview 02.05.2012).

Krigens vold har indlejret sig i de mest intime sociale relationer. En kvinde, Rose, gav et lignende eksempel med sin tilbagevendte søn. Jeg mødte selv sønnen på vej hen til hendes hjem. Han var tydeligvis stærkt beruset, selvom det var tidlig formiddag. Uden for hans hytte så jeg en bunke små, tomme poser, hvis indhold de fleste i området kender; det er alkohol, en slags gin, som sælges i selv de fjernest beliggende kiosker. Han fulgte med mig hen til Roses hytte, og der gik et stykke tid, før han lod os snakke i fred. Rose fortalte med blanke øjne om sin fortvivlelse:

Tidligere kunne alle lide ham og stole på ham. Efter han er vendt hjem [fra oprørshæren], har han forandret sig. Han er blevet skør, ingen stoler på ham nu [...] Han har gået i tøj fra dræbte mennesker med blodstænk på, fordi der ikke var tid til at vaske. Måske er det *cen* [onde ånder] fra de dræbte mennesker, der nu forstyrrer ham? (interview 18.04.2012).

Folks opfattelser af og erfaringer med de tilbagevendte viser, at der er et stort fokus på, at mange uskyldige blev bortført og tvunget til at udføre vold. Ofte var de børn, da bortførelsen fandt sted. Således er de tilbagevendte *ofre*, der skal tilgives. Selvom deres handlinger har været amoralske, så knyttes de i høj grad til konteksten frem for individet – et skel, som Henrik Vigh også møder blandt sine informanter, når de forholder sig til overgreb begået under borgerkrigen i Guinea Bissau (Vigh 2006:228-30). Villigheden til at tilgive betyder dog ikke, at folk har tillid til de tilbagevendte, der bærer tydelige ar fra deres tid i oprørshæren og den medfølgende vold, som de enten overværede eller selv udførte. De tilbagevendte er ofre for oprørshæren og skal derfor tilgives, men de er også gerningsmænd, der er påvirket af deres fortidige handlinger og derfor svære at stole på. Mange kan være forurenede af *cen* efter vedvarende kontakt med død og vold, hvilket gør det risikabelt at interagere med de tilbagevendte.

Cen - et stadie af tvetydighed

Cen er i den lokale kosmologi hævngrædige og rastløse ånder fra mennesker, der har lidt en voldelig død. De er skyggeværter, der søger efter hvile og befinder sig i et stadie af tvetydighed, imellem liv og død. Det er et fåtal af familier i det nordlige Uganda, der ikke har oplevet, at et eller flere familiemedlemmer blev

bortført af oprørerne. At Rose ligesom David nævner frygten for, at de tilbagevendte bringer cen med sig fra deres tid hos oprørerne, er vigtigt for at forstå folks syn på de tilbagevendte. Mødet med cen fra mennesker, der har lidt en voldelig død, og hvis lig ikke er blevet håndteret på ordentlig vis, er forurenende og kræver rensning (Finnström 2008:159). Det er ikke alle i det nordlige Uganda, der tillægger de døde en sådan agens, men troen på og frygten for cen er udbredt. Man kan både blive forstyrret af cen, hvis man har set et lig, knoglerester eller været direkte impliceret i et drab (Meinert & Whyte 2013). Ofte er faldne oprørere blevet efterladt dér, hvor de døde, og derfor er mødet med uhåndterede lig i bushen ikke ualmindeligt (ibid.). Virkningen af mødet med cen fra dræbte mennesker vokser proportionelt med, hvor meget død man har oplevet, og derfor er det svært at rense folk, der har oplevet megen død (Finnström 2008:160). En healer, jeg mødte ved flere lejligheder, beskrev de typiske symptomer på, at man bliver forstyrret af cen, som mareridt, søvnløshed, og at man ser mennesker, der ikke er der. Symptomerne minder på den måde meget om det, man inden for den vestlige psykiatri ville betegne som posttraumatisk stresssyndrom (PTSD) (ibid.), og problematikken er derfor ikke begrænset til at omfatte det nordlige Uganda. Ifølge Finnström er der blot forskellige måder at fortolke symptomerne på og dermed også forskellige måder at håndtere dem på.

At mange af de tilbagevendte oprørere ses som forurenede af cen, har sociale konsekvenser. At interagere med folk, der er forurenede af cen, er nemlig forbundet med en vis risiko for at blive smittet, da cen kan sprede sig igennem tid og rum. Derfor kan naboer og fremtidige generationer også blive påvirket af de fysiske og psykiske problemer og andre former for ulykkeligheder, som cen forårsager (ibid.). Til trods for at folk forsøger at knytte de tilbagevendtes voldelige handlinger til den kontekst, i hvilken handlingerne blev udført, påvirker de fortidige handlinger altså stadig de tilbagevendte og lokalsamfundets forhold til dem: Cen kan gøre de tilbagevendtes opførsel utilregnelig og bevirke, at folk forsøger at undgå at interagere med dem.

Under normale omstændigheder kan man rense folk for den forurenende cen gennem forskellige ritualer og processer og dermed bringe både cen og personen, der forstyrres af cen, ud af den tvetydige tilstand, således at fællesskabets orden kan opretholdes. Disse renselses- og forsoningsmekanismer er da også blevet fremhævet i debatten om, hvordan reintegration af de tilbagevendte sikres i det nordlige Uganda. De tilbagevendtes tvetydige udgangspunkt besværliggør imidlertid brugen af disse redskaber.

At rense sig for bitterheden - rituelle kategorier

Den forsonende retsmekanisme *mato oput*, der betyder „at drikke den bitre rod“, er ofte blevet set som en central ressource i reintegrationen af tilbagevendte. I det nordlige Uganda er *mato oput* traditionelt blevet anvendt til at løse konflikter mellem klaner. Mere specifikt kan *mato oput* anvendes, når et drab har fundet sted (Anyeko et al. 2011:111). Jeg overværede udførelsen af et *mato oput*-ritual i en landsby tæt på, hvor jeg boede under mit feltarbejde. Drabet, der skulle håndteres, var ikke relateret til krigen eller oprørshæren. Imens ritualet stod på, forsøgte jeg at følge alle de symbolske handlinger, imens to får brægede højlydt, og en af de kvindelige deltagere tålmodigt forklarede mig, hvorfor ritualet var blevet aktuelt. En kvinde var nogle år forinden blevet dræbt af sin egen søn. Forud for drabet var både sønnen og kvinden blevet forhekset af en tredje part, hvilket havde forårsaget mentale lidelser hos begge. En dag, sønnen var helt ude af sig selv, endte han med på tragisk vis at slå sin egen mor ihjel. Han er kommet på et hjem for psykisk syge, men konflikten er stadig ikke afsluttet. Cen fra den dræbte kvinde er ikke faldet til ro, den er hævngherrig og holder ikke op med at forstyrre de levende i familien og lokalområdet, før *mato oput* er gennemført. Konflikten implicerer således ikke kun de to individer, men er i høj grad et kollektivt problem, der deles og løses af hele familien og lokalsamfundet.

Sønnen ses som tilhørende faderens familie, og de står derfor til ansvar for sønnens handlinger. Da moderen tilhører sin faders familie, har repræsentanter for begge familier forud for ritualets udførelse talt om konflikten og om, hvor meget sønnens familie skulle betale i kompensation til den afdøde kvindes familie. Tilgivelse er grundlaget for dialogen omkring forsoning og kompensation, og selve *mato oput*-ritualet udføres som symbol på konfliktens endelige afslutning (Finnegan 2010:432). Konflikten er altså løst, inden ritualet udføres. At der gives materiel kompensation for drabet, inden ritualet gennemføres, er et helt centralt element i *mato oput*. Det er nødvendigt at kompensere for den døde, så cen kan beroliges og finde hvile. Kompensationen er med til at understrege, at der er et offer, én, der skal godtgøres, og en gerningsmand, én, der står i gæld til den anden part og har ansvaret for drabet. På den måde arbejder ritualet med klare kategorier af ofre og gerningsmænd, hvilket helt konkret understreges i ritualets opsætning, der er centreret omkring en kæp på jorden, hvor offeret og gerningsmanden står på hver sin side. Kæppen repræsenterer en grænse mellem de to parter, der først må krydses efter ritualets afslutning, hvor det symboliserer genetableringen af social interaktion.

Opstilling til et mato oput-ritual. Kæppen adskiller de stridende parter og er med til at understrege, at der er en konkret grænse mellem offer og gerningsmand.

Ritualet er omdiskuteret og er af lokale ledere, organisationer og donorer blevet fremhævet som en central ressource i den reintegration af tilbagevendte oprørere, som lokalsamfund i det nordlige Uganda lige nu står over for (se eksempelvis uddrag af debatten i Anyeko et al. 2011:109-11; Allen 2006; Finnegan 2010). Det ses som et middel til at rense de tilbagevendte for forstyrrende cen og forson dem med de familier, som de har udøvet vold imod, og som de nu skal leve side om side med. Kulturelle ledere har gjort en stor indsats for at gennemføre healing-ritualer kollektivt med tilbagevendte oprørere, støttet af velmenende, udenlandske donorer, og det er blevet betegnet som mato oput (Allen 2006:133). Mange lokale er dog skeptiske over for, om en sådan tilpasset variant af mato oput har haft den samme forsonende effekt, som det traditionelle ritual (op.cit.167). Den nye form har udvandet tidligere centrale elementer såsom processen, hvor man forhandler, hvor begge parters version af konflikten høres, og den efterfølgende materielle og symbolske kompensation fastsættes.

Når jeg spurgte mine informanter om, hvorvidt mato oput var brugbart i forhold til de tilbagevendte, var svaret oftest nej. Fordi de tilbagevendtes handlinger ses som ufrivillige, blev ritualet ikke set som brugbart, da det bygger på en klar distinktion mellem et offer og en ansvarlig gerningsmand. Mine informanters manglende italesættelse af muligheden for, at nogle af de tilbagevendte havde taget et bevidst valg om at engagere sig i oprørshæren, var påfaldende. Desuden

forklarede mange også, at drab har fundet sted i en skala og kontekst, der gør det svært at identificere, hvem der er ansvarlig for hvis død. Mange bortførelser er sket i ly af mørket, landminer er eksploderet under den jord, folk har gået på, uden at en gerningsmand har været synlig, og uvisheden er på mange måder stor. Konflikten er rodet, og billedet, der danner sig i kølvandet på den, karakteriseres af grålige nuancer frem for sort-hvide kontraster.

Både tilbagevendte oprørere og folk, der er vendt tilbage til deres tidligere hjem efter at have levet i lejre for internt fordrevne, har udført andre, mindre omfangsrige ritualer. Det mest omtalte er *nyono tong gweno*, der betyder „at træde på æg“. Det er et rensesritual, der bruges, når folk har været væk fra hjemmet i en periode (Finnegan 2010:431). Ritualer renser én for de forurenende elementer, man kan have mødt på sin vej uden, at man nødvendigvis selv ved det (ibid.). I modsætning til mato opbygges det ikke på offer-gerningsmand-dikotomien, og der er hverken elementer af forhandling, ansvar eller kompensation involveret. Ritualer udgør en umiddelbar renselse, men som en af mine informanter forklarede, er det ikke nok til at rense de tilbagevendte, der har været involveret i død igennem længere tid. Denne manglende renselse påvirker ikke blot de tilbagevendtes mentale, individuelle velbefindende. Det begrænser også deres mulighed for social interaktion og integration i lokalsamfundet, da mange som beskrevet er tilbageholdende med at interagere med folk, som de mistænker for at være forurenede af cen.

I takt med at antallet af tilbagevendte er steget, er nye organisationer opstået med fokus på, hvordan overgangen fra oprørshær og overskridelser tilbage til hjemstavn og tidligere gældende moralske grænser bedst understøttes. Mine informanternes gennemgående italesættelse af de tilbagevendtes uskyldighed og ufrivillighed skal ses i lyset af de mange organisationer i området, der har engageret sig i de tilbagevendtes reintegration. Organisationerne fokuserer netop i høj grad på, at de tilbagevendte er uskyldige børn, som i oprørshæren blev frarøvet deres barndom (Lanken 2006:6-7).

Ny kategori, nye praksisser

I det nordlige Uganda er de tilbagevendte blevet italesat gennem forskellige betegnelser: „returnees“, „ex-combatants“, „children of war“ og „formerly abducted children“. Disse verbale kategorier er blevet udbredt, i takt med at flere organisationer har fokuseret på de tilbagevendtes overgang fra oprørshær til lokalsamfund (se fx Gulu Support the Children Organisation (GUSCO) 2010:1; World Vision 2011:1).⁵ Filosofen Ian Hacking bruger i sin udforskning af tilblivelsen af kategorien børnemisbrug begrebet „dynamisk nominalisme“ til at vise, hvordan

nye navne og kategorier ikke blot afspejler virkeligheden, men også genererer den (Hacking 1999). En ny kategori eller betegnelse kan forandre den verden, den opstår i (op.cit.125).

I det nordlige Uganda har det på samme måde en betydning, om man betegner de tilbagevendte som „ekskombatanter“ eller „tidligere bortførte børn“, både for de tilbagevendte selv og for lokalsamfundets forståelse af dem. Hvor førstnævnte efterlader et indtryk af aktivt kæmpende oprørere, der kan tildeles et vist ansvar for deres voldelige handlinger, leder sidstnævnte betegnelse tankerne i retning af et uskyldigt barn, der endnu ikke er i stand til at tage fuldt ansvar for egne handlinger.

De forskellige betegnelser udløser forskellige reaktioner og ressourcer, hvilket kan bruges strategisk, både af organisationer, der kæmper for at etablere sig på arenaen for international udvikling og nødhjælp, og af de tilbagevendte selv. Mit ærinde er ikke at argumentere for, at de tilbagevendte ikke er en realitet, eller at de ikke skaber nye udfordringer og behov. Men med de nye betegnelser konstrueres kategorien socialt. „Tidligere bortførte børn“ eller „børn af krig“ kan sandsynligvis udløse flere donorpenge, end „ekskombatanter“ kan, og det er da også førstnævnte term, der oftest bliver benyttet (se fx World Vision 2011:1-2).

En italesættelse af de tilbagevendte som ofre er således nødvendig, hvis organisationerne skal modtage støtte. Ligeledes er det nødvendigt for de tilbagevendte at påtage sig en status som et „tidligere bortført barn“, hvis de skal modtage organisationernes hjælp til uddannelse og til at genopbygge et hjem. Mange informanter fortalte mig, at de tilbagevendte ikke brød sig om at blive konfronteret med deres fortid hos oprørerne. Men hvis vejen til uddannelse og et bedre liv kræver, at man italesætter og lægger afstand til sin fortid i oprørshæren, kan det veje tungere end de grunde, en tilbagevendt måtte have til ikke at italesætte eller lægge afstand til denne fortid.

Således er organisationernes arbejde med til for det første at kategorisere og tydeliggøre skellet mellem, hvem der har status af at være et „tidligere bortført barn“, og hvem der ikke har. For det andet er de med til at definere, hvad en sådan status indebærer, navnlig at man er et uskyldigt barn, der ufrivilligt blev tvunget ind i oprørshæren. For det tredje er de med til at opstille kriterier for, hvordan lokalsamfundene bør håndtere mennesker med denne status – de tilbagevendte bør tilgives og bydes velkommen tilbage til lokalsamfundene, fordi deres handlinger var ufrivillige og knyttet til konteksten. David fortalte mig, at når en tilbagevendt oprører har tilbragt en rum tid i organisationernes varetægt, har praksis været, at den lokale leder fra den tilbagevendtes hjemstavn ville komme, byde den tilbagevendte velkommen hjem og forsikre om, at lokalsamfundet har tilgivet den tilbagevendte.

Det problematiske i organisationernes kategorisering er, at de ikke levner plads til den kompleksitet, som konflikten i det nordlige Uganda indeholder. Frem for at rumme de tilbagevendtes tvetydige rolle som værende ofre og gerningsmænd på én gang bliver de sat i bås som hjælpeløse ofre. I organisationernes italesættelse af de tilbagevendte nævnes det ikke, at der er mulighed for, at de tilbagevendte frivilligt engagerede sig i oprørshæren, fordi de mente, at oprørerne havde en relevant politisk pointe i deres kamp mod den siddende regering. Tværtimod er organisationerne med til at bekræfte regeringens narrativ om, at oprørshæren er en terrorgruppe, hvis ledere ikke har andet formål end at sprede død og ødelæggelse. Det afpolitiserer konflikten frem for at lægge op til en politisk løsning af den ulighed mellem det sydlige og nordlige Uganda, der i første omgang bevirkede, at konflikten opstod. Dette er grundlæggende problematisk i forhold til at afslutte konflikten endeligt og forebygge lignende konflikter i fremtiden.

Muligheden for at de tilbagevendte har tilegnet sig status og kompetencer i deres tid hos oprørerne, ekskluderes ligeledes. Som Lanken påpeger i sit arbejde på et rehabiliteringscenter, er betydningen af de tilbagevendtes fortid defineret af organisationerne uden plads til de mange oplevelser, der ikke passer ind i den definerede ramme (Lanken 2006:9). Denne endimensionelle kategorisering kan få utilsigtede, men farlige konsekvenser. I sit arbejde så Lanken, at oplevelsen af at miste status og blive sat i bås som et barn uden handlekraft og uden indflydelse til at definere sin status selv kan få nogle til at tvivle på, om livet hos oprørerne ikke var bedre. Det får nogle til at forlade de godtgørende rehabiliteringscentre og søge tilbage til oprørshæren (op.cit.10).

Tvungne overskridelser og et nyt tabu

Ifølge Hacking kan etableringen af en ny kategori påvirke folks oplevelse af fortiden og deres evalueringer af, hvorvidt en persons handlinger er moralsk forsvarlige (1999:130-31). Italesættelsen af de tilbagevendte som ufrivillige voldsudøvere kan have indflydelse på, hvorvidt de tilbagevendtes handlinger opfattes som amoralske. Hvor *intentionelle* ekstraordinære overskridelser kan opfattes som antisocial opførsel (Groes-Green 2010:387), er de mennesker, der har udført *tvungne* ekstraordinære overskridelser, ikke på samme måde en trussel mod den sociale orden. Som en lokal leder formulerede det:

Folk tilgiver, for eksempel, hvis din bror eller søster bliver bortført og tvunget til at gøre ting i bushen, hvis du holder det i dit hjerte,⁶ hvad vil der ske? Du er nødt til at give slip på det, alle os fra nord er brødre og søstre. Det er Kony [oprørslederen], der tvang dem (interview 12.05.2012).

Ved at fjerne intentionen bag den vold, de tilbagevendte har været en del af, kan de ses som moralske mennesker på lige fod med resten af lokalsamfundet. Tabuet mod vold består, men med tilblivelsen af „tidligere bortførte børn“ som anerkendt kategori rykkes grænsen for, hvordan tabuet kan overskrides, uden at det medfører sanktioner. At have udøvet vold står i denne kontekst ikke i modsætning til at være et moralsk menneske.

Som vist afspejler fortællingen om de tilbagevendte som ofre for oprørshærens tvang ikke altid det billede af krigen, som de tilbagevendte selv har haft. For nogle vil italesættelsen af ufrivilligheden bag deres tid hos oprørerne stemme overens med deres egen oplevelse. Men en sådan forståelse ekskluderer dem, der mener, at oprørshæren faktisk har politisk relevans, og som står inde for deres tid i oprørshæren. Denne holdning er ekskluderet i organisationernes og lokalsamfundenes fortælling om de tilbagevendte og kan betegnes som et nyt tabu.

Desuden skaber organisationernes kategorisering af de tilbagevendte som ofre, der skal tilgives uden yderligere konsekvenser, ikke rum til at forholde sig til nogle af de problematikker, som faktisk virker hæmmende for reintegration i lokalsamfundet. Uanset om en tilbagevendt oprører handlede under tvang eller ej, kan de fortidige voldelige handlinger stadig påvirke individet i form af cen og gøre dennes opførsel utilregnelig og farlig. Selvom handlingerne ses som udsprunget af den fortidige kontekst, påvirker de stadig individet bag og dermed lokalsamfundets evaluering af, hvorvidt man kan have tillid til en person og interagere frit i hverdagen.

Konklusion

Jeg har gennem denne artikel skitseret den tvetydighed, hvormed de tilbagevendte ofte bliver opfattet i det nordlige Uganda. De er både ofre for oprørshærens vold, som mange i lokalsamfundet mener bør tilgives, samtidig med at de er voldsmænd, forurenede af cen fra den død, de har oplevet og i nogle tilfælde selv forårsaget, og således overskrider de gængse kategorier af ofre og gerningsmænd.

At krig overskrider gældende tabuer mod vold, er accepteret. Krigen i det nordlige Uganda har dog overskredet normer, der gør sig gældende, selv i krig. Tidligere redskaber til at håndtere overskridelser med kan ikke rumme de tilbagevendtes tvetydighed. Nye redskaber er udviklet af hjælpeorganisationer, der har været med til at etablere „tidligere bortførte børn“ som en ny kategori. Ufrivilligheden og uskyldigheden fremhæves i hjælpeorganisationernes italesættelse af de tilbagevendte, hvilket er med til at kategorisere de tilbagevendte som ofre frem for at rumme deres tvetydighed. Muligheden for, at de tilbagevendte bevidst engagerede sig i oprørshæren og valgte at udøve vold, underspilles både af

organisationerne og i lokalsamfundet. Det er en måde, hvorpå de tilbagevendtes tvetydighed mindskes, så de igen kan blive moralske på lige fod med det resterende fællesskab, til trods for at de har overskredet grundlæggende grænser, der under andre omstændigheder ville medføre sanktioner. Det grundlæggende tabu mod at udøve vold består, men grænserne for, hvilken form for vold man kan udføre, samtidig med at man ses som en moralsk medspiller, har rykket sig med etableringen af „de tilbagevendte“ som en ny kategori.

Selvom det store fokus på de tilbagevendtes uskyldighed har øget lokalsamfundets forståelse for de *omstændigheder*, de tilbagevendte udøvede vold under, reparerer det ikke oplevelsen af usikkerhed og mistillid. I hverdagen ses de tilbagevendtes rolle stadig som tvetydig, og deres fortidige voldelige handlinger har indflydelse på, i hvilken grad folk i lokalsamfundet oplever at kunne stole på dem. Cen kan både gøre den tilbagevendtes opførsel utilregnelig, samtidig med at andre risikerer at blive smittet. En vigtig pointe er desuden, at mistilliden og usikkerheden ikke kun er at finde i lokalsamfundets syn på de tilbagevendte. Mange tilbagevendte har samme usikkerhed i forhold til oprigtigheden af deres familiers tilgivelse, og frygten for hævn er underliggende.

Noter

1. Onde, hævngherrige ånder kaldes cen på lokalsproget acholi lwo og stammer fra mennesker, der har lidt en voldelig død. De virker i den lokale kosmologi forurenende på de mennesker, der er skyld i død eller opholder sig steder, hvor mange voldelige dødsfald har fundet sted.
2. Feltarbejdet blev udført som led i kandidatuddannelsen i antropologi og fandt sted fra januar til maj 2012. Det blev finansieret med støtte fra Arts Fakultetsstipendie (Aarhus Universitet), Oticon Fonden, Knud Højgaards Fond samt ENRECA GU (Enhancement of Research Capacity at Gulu University), et Danida-finansieret forskningsprojekt.
3. Alle personer omtales under pseudonymer.
4. Jeg bruger termen „de tilbagevendte“ som en neutral term for de mennesker, der er vendt tilbage til deres tidligere hjemstavn efter at have opholdt sig i oprørshæren i en periode, ufrivilligt eller tvunget.
5. GUSCO har siden 1994 fokuseret på at forbedre vilkårene for børn berørt af krigen og har fungeret som modtagecenter for tilbagevendte oprørere og støttet deres velbefindende mentalt og socialt. Nu er sikker reintegration af de tilbagevendte til deres tidligere hjemstavn organisationens hovedfokus (GUSCO 2010:7). World Vision er en verdensomspændende, kristen, humanitær organisation, der siden 1990 har været aktiv i det nordlige Uganda. Organisationens fokus er reintegration af tilbagevendte oprørere (World Vision 2011:1-2).
6. „At holde nogen i ens hjerte“ betyder på lokalt sprog, at man bærer nag og har hævntrøst mod personen, man har i hjertet.

Søgeord: Kategorisering, overskridelser, tilbagevendte oprørere, reintegration, postkonflikt, det nordlige Uganda

Litteratur

- Allen, Tim
2006 Trial Justice: The International Criminal Court and the Lord's Resistance Army. London: Zed Books.
- Anyeko, Ketty, Erin Baines, Emon Komakech, Boniface Ojok, Lino Owor Ogora & Letha Victor
2011 "The Cooling of the Hearts": Community Truth-telling in Northern Uganda. Human Rights Review 13(1):107-24.
- Atkinson, Ronald R.
2010 The Roots of Ethnicity: The Origins of the Acholi of Uganda before 1800. Kampala: Fountain Publishers.
- Baines, Erin
2010 Spirits and Social Reconstruction after Mass Violence: Rethinking Transitional Justice. African Affairs 109(436):409-30.
- Bataille, George
1986 [1962] Erotism. Death and Sensuality. San Francisco: City Lights.
- Brubacher, Matthew R.
2010 The ICC Investigation of the Lord's Resistance Army: An Insider's View. In: T. Allan & K. Vlassenroot (eds): The Lord's Resistance Army: Myth and Reality. Pp. 262-78. London: Zed Books.
- Das, Veena
2007 Life and Worlds. Violence and the Descent into the Ordinary. London: University of California Press.
- Dolan, Chris
2009 Social Torture. The Case of Northern Uganda, 1986-2006. Oxford: Berghahn Books.
- Douglas, Mary
2004 [1966] Purity and Danger. New York: Routledge.
- Finnegan, Amy
2010 Forging Forgiveness: Collective Efforts Amidst War in Northern Uganda. Sociological Enquiry 80(3):424-47.
- Finnström, Sverker
2006 Wars of the Past and Wars of the Present: The Lord's Resistance Movement/Army in Uganda. Africa 76(2):200-20.
2008 Living with bad Surroundings. War History, and Everyday Moments in Northern Uganda. Durham & London: Duke University Press.
2010 Reconciliation Grown Bitter? In: R. Shaw, L. Waldorf & P. Hazan (eds): Localizing Transitional Justice. Interventions and Priorities after Mass Violence. Pp. 135-56. Stanford: Stanford University Press.
2012 Kony 2012, Military Humanitarianism, and the Magic of Occult Economies. Africa Spectrum 47(2-3):127-35.
- Groes-Green, Christian
2010 Orgies of the Moment: Bataille's Anthropology of Transgression and the Defiance of Danger in Post-socialist Mozambique. Anthropological Theory 10(4):385-407.

- Gulu Support the Children Organisation (GUSCO)
 2010 Reintegration of Returnees, Ex-combatants and other War-Affected in the Communities of Gulu and Amuru Districts, Northern Uganda. Hentet 07.11.2012 fra <http://www.gusco.org/index.php>.
- Hacking, Ian
 1999 The Social Construction of What? Cambridge: Harvard University Press.
- Hartjen, Clayton A. & S. Priyadarsini
 2012 Child Soldiers. In: C.A. Hartjen & S. Priyadarsini: The Global Victimization of Child Soldiers. Pp. 97-135. Boston: Springer US.
- Hegarty, Paul
 2000 George Bataille. Core Cultural Theorist. London: Sage Publications.
- Lanken, Cecilie Juul
 2006 Kampen om barndommen. Jordens Folk 41(3):4-11.
- Meinert, Lotte & Susan Reynolds Whyte
 2013 Creating the New Times: Reburials after War in Northern Uganda. In: D. Pedersen & R. Willerslev (eds): Taming Time, Taming Death. Pp. 175-193. Surrey: Ashgate.
- Richardson, Michael
 1998 George Bataille – Essential Writings. London: Sage Publications.
- Shaw, Rosalind & Lars Waldorf
 2010 Introduction: Localizing Transitional Justice. In: R. Shaw, L. Waldorf & P. Hazan (eds): Localizing Transitional Justice. Interventions and Priorities after Mass Violence. Pp. 3-26. Stanford: Stanford University Press.
- Svendsen, Lars
 2008 A Philosophy of Fear, London: Reaktion Books.
- Theidon, Kimberly
 2006 Justice in Transition. The Micro-politics of Reconciliation in Post-war Peru. Journal of Conflict Resolution 50(3):433-57.
- United Nations Human Rights Office of the High Commissioner (OHCHR) & Uganda Human Rights Commission (UHRC)
 2011 The Dust Has Not Yet Settled. Victims' Views on The Right to Remedy and Reparation. A Report from the Greater North of Uganda. Kampala.
- Vigh, Henrik
 2006 Navigating the Terrains of War. Youth and Soldiering in Guinea-Bissau. New York & Oxford: Berghahn Books.
- Ward, Kevin
 2001 The Armies of the Lord: Christianity, Rebels and the State in Northern Uganda, 1986-1999. Journal of Religion in Africa 31(2):187-221.
- World Vision
 2011 Donor Report: Gulu Children of War program. Bringing Health and Healing to Vulnerable Youths in Uganda. Hentet 27.12.2012 fra <http://www.worldvision.org/content.nsf/about/children-of-war-uganda>.

